

Side Liman Bölgesi Kutsal Alanın Tarihsel Gelişimi İçinde Büyük Bazilikanın Mimari Özellikleri

Leyla Kaderli

Y. Mimar-Arkeolog-Restoratör. drlelakaderli@gmail.com

HISTORICAL DEVELOPMENT AND ARCHITECTURAL PROPERTIES OF THE BIG BASILICA LOCATED IN THE PORT AREA OF SIDE

Abstract

Side ancient city is located east of Antalya on the point of the peninsula. Throughout history many researchers visited this place but the first academic research was started by Arif Müfid Mansel. There are lots of pieces from the Byzantine and Roman periods. In the south of Side you can find temples of the Roman Empire and the early Byzantine basilicas and a martyrion. The outer body of the Big Basilica, the atrium and apses can be still seen. The main plan of the basilica is set in the axis of the columns of the temple and the temple's building stones were reused. The Big Basilica consist of an atrium, exonarthex, narthex, 3 nave apses and a pastophorion. The middle nave is twice as wide as the side naves. The side openings to the narthex area imply that there was a way upstairs. In the east the apse on the main axis is closed to the outside. The two pastophorion located on the side apses open to the outside from the east. The early period basilica is built upon the high marble bema. In the south east of the basilica there is an added dome construction defined as a martyrion by Mansel and Eyice. When we consider the whole area of the Big Basilica we see early Christian architecture, with all the rituals and religious activities located there. When we look at the plan and the size of the basilica we can say that the Big Basilica is similar to basilicas in east Syria and it was probably built during the same period.

Keywords: Side, Basilica, Christian Architecture, Ambon, Atrium, Bema and Martyrion.

Öz

Side antik kenti, Akdeniz Bölgesi'nde Antalya'nın doğusunda yarımada'nın ucunda yer almaktadır. Tarih boyunca birçok gezgin ve araştırmacı burayı ziyaret etmiş, ancak ilk bilimsel çalışmalar Arif Müfid Mansel tarafından yapılmıştır. Birçok Roma ve Bizans Dönemi eser barındıran Side'nin güneyinde liman bölgesindeki kutsal alanda Roma Dönemi tapınakları ile Erken ve Geç Bizans Dönemi bazilikaları ve martyrion yer almaktadır.

Büyük bazilikanın dış beden duvarları, atrium nişleri ve apsisi kısmen ayakta. Bazilikanın genel planı tapınakların sütun dizelerinin akslarına göre oturtulmuştur ve tapınakların yapı taşları da burada tekrar kullanılmıştır. Büyük bazilika atrium, exonarteks, narteks, üç nef, apsisi ve pastophorion bölümlerinden oluşmaktadır. Orta nef yan neflerin iki katı genişliğindedir. Narteks bölümüne açılan yan mekanların, üst kata çıkışları sağladıkları düşünülmektedir. Doğu cephesinde ana aksa yerleştirilmiş olan apsis bölümü dışarıdan kapalı, yan neflerin sonunda yer alan pastophorion olarak adlandırılan iki yan mekan ise doğu cephesinden dışarıya açılmaktadır. Bemanın yükseltilmiş mermer döşemesinin üstüne geç dönem bazilikası inşa edilmiştir. Bazilikanın güneydoğusuna sonradan eklenmiş olan kubbeli yapı, Mansel ve Eyice tarafından martyrion olarak tanımlanmıştır.

Büyük bazilika'da in situ duran yapı taşları ve ele geçen diğer buluntular göz önüne alındığında, Erken Hristiyanlık mimarisinin törenselle ve dinsel özelliklerini gösteren tüm bölümlerin burada yer aldığı görülmektedir. Plan ve boyut oranlarına bakarak büyük bazilikanın Erken Bizans Dönemi mimari özellikleri taşıdığı ve daha çok Doğu Suriye'deki aynı dönem bazilikalara yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Side, Bazilika, Erken Bizans, Hristiyan Mimarisi, Ambon, Atrium, Bema, Martyrion.

Side, Türkiye'nin güneyinde Akdeniz Bölgesi'nde, Antalya'nın doğusunda, buraya yaklaşık 60 km mesafede antik bir liman kentidir. İsmi, simgesi olan ve sıkça kabartmalarda tasvir edilmiş "nar"dan geldiği belirtilmektedir (Nolle 1993: 38). MÖ 7. yüzyılda kurulduğu varsayılan Side antik liman kenti, birçok dönem ve kültürün izlerini taşıyarak zaman zaman kesintiye uğrayarak bugüne gelmiştir. Yunan, Roma ve Bizans sanatının birbiri ardına devam eden ya da şekil ve anlam değişikliği getiren yapıtaşları burada çok uzun süre varlığını sürdürmüştür (Res. 2).

Res. 1: Side Yarımadası (Side Belediyesi Arşivi 2004).

Side'de daha önce bu alanda kazı yapan Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in¹ yaptığı çalışmalar ve belgelemeler, burada belli bir süre Bizans Dönemi yapılarını inceleyen Prof. Dr. Semavi Eyice'nin çalışmaları, Side yazıtlarını inceleyen George Bean, Emin Clemens Bosch, Johannes Nolle'nin yayımladıkları yazıtlar, ana kaynaklar olarak gösterilebilir (Mansel 1958: 213-233, res. 2-5, res. 28-33; Mansel 1964, 1978; Eyice 1952, 1960; Bean 1999; Bosch 1957; Nolle 1993). Lanckoronski², Hans Rott, Beaufort³ ve V. Shultze'nin 1800-1900'lü yıllardaki seyahatlerinde Side'ye de

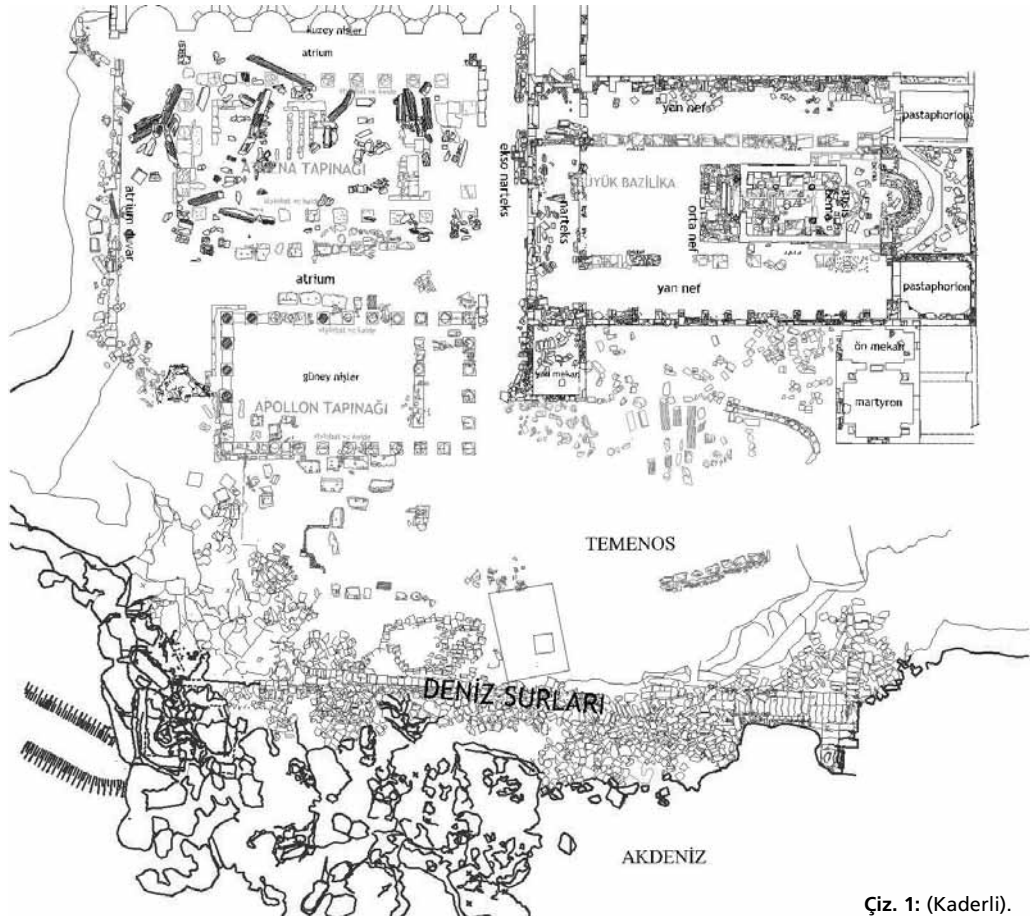

Res. 2: Side 1960, (Side Kazısı Arşivi).

uğramışlardır; gözlemlerine dayanarak çıkardıkları yayınlar, yapılan ilk belgelemeler olmaları açısından önemlidir (Lanckoronski 1890; Rott 1908; Beaufort 1818; Schultze 1926).

Kara ve deniz surları, bir yarımada üzerine kurulan Side antik kentini çepeçevre kuşatmaktadır (Res. 1). Liman ve kutsal alanı da içinde barındıran surlar burada bir temenos duvarı gibi alanı sınırlandırmakta ve tapınak terasını oluşturmaktadır. Hellenistik Dönem'e tarihlenen deniz surlarının büyük bir kısmı yıkılmış olmasına karşılık, kara surları günümüze kadar ulaşmıştır. Hellenistik Dönem'e tarihlenen kara surları dikdörtgen bazı köşe burçları, yuvarlak kuleler ve kemerlerle desteklenmiştir. Side'nin güney ucunda yer alan kutsal alan, Roma Dönemi Athena ve Apollon tapınakları ile Erken Bizans Dönemi büyük bazilika, Geç Bizans Dönemi küçük bazilika ile martyrion'u barındırır (Çiz. 1).

Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen, büyük üç nefli bazilikanın dış avlusu, atriumu ve pastophorionları (apsisin iki tarafındaki tonozlu mekanlar) iyi korunmuş, dış beden duvarları, nişleri, pencereleri ve apsisi ise kısmen ayakta kalmıştır. Neflerin varlığı ise stylobat sıralarından anlaşılabilmektedir. Büyük bazilikanın, Apollon ve Athena tapınaklarını içine alan kuzey atrium duvarı, yedi tane hem iç hem dış yarım daire planlı, tonozlu nişlerin içi pencereler şeklinde düzenlenmiştir. Büyük bazilikanın ilk planlandığından daha farklı bir aşamada bırakıldığı ve güney atrium duvarlarının bitirilmediği, yapının doğu bölümünün de farklı plan izleri taşıdığı görülmektedir (Res. 3). Büyük bazilikanın kendi içinde büyük ve kapalı bir kompleks olarak tasarlandığı söylenebilir.

Çiz. 1: (Kaderli).

Nişler tapınakların sütun akslarına göre yerleştirilmiş, eski tapınak sütunları atriumun revaklarını oluşturan sütunlara dönüştürülmüştür. Tapınak sütun kaideleri önüne ayrı bir stylobat yerleştirmiştir. Bu mekanın bazilikanın içindeki kapalı narteks ile birlikte, iki tarafı apsisli, dış narteks-exonarteks, ön kabul, bekleme salonu olduğu varsayılmaktadır.

Büyük bazilikanın günümüze ulaşan yapı bölümleri ve elemanlarından elde edilen bilgilere göre yapının iç mekanları, kat yüksekliği, cephe düzenlemeleri anlaşılmaktadır. Ana yapının boyutları yaklaşık 51.8 x 28,8 m'dir. Yan neflerin genişliği 6,5 m, orta nef ise iki katı genişliğindedir. Narteks bölümüne açılan yan mekanların, üst kata çıkışları sağladıkları düşünülmektedir. Doğu cephesinde ana aksa yerleştirilmiş olan apsis bölümü dışarıdan kapalıdır; yan neflerin sonunda yer alan iki yan mekan ise doğu cephesinden dışarıya açılmaktadır. Pastophorium olarak tanımlanan ve iki katlı olduğu anlaşılan mekanların alt katları, zaman içerisinde kullanılmaya devam edildiği için oldukça iyi korunmuştur. Apsisin ise alt taş sıraları korunmuş, basamakların mermer kaplamaları sökülmüş, apsisin yarım kubbesini taşıyan kemerin kaideleri bırakılmıştır. Bemanın yükseltilmiş mermer döşemesinin üstüne geç dönem bazilikası inşa edilmiştir.

Bazilikanın güneydoğusuna bitişik ve sonradan eklenmiş olduğu gözlenen, iki mekandan oluşan ve alt katı iyi korunmuş kubbeli yapı, Mansel ve Eyice tarafından martyrion olarak tanımlanmıştır.⁴

Pamphylia, Lykia ve Kilikia'da ilk Hristiyanlık, bölgede yaşayan Yahudi cemaatleri tarafından teşvik edilmiştir. Bu yüzden Hristiyanlık uzun süre Yahudiliğin bir mezhebi olarak görülmüştür⁵ (Mansel 1978: 13; Nolle 1993: 162; Schultze 1926, 1899). Pergeli Epidauros, Pamphylia'nın ilk bilinen piskoposudur⁶ (Hild ve Hellenkemper 2004: 245). MS 3. yüzyıldan itibaren Pamphylia'da Perge ve Side, metropolitlik ve bunun sıralaması için birbiriyle çatışmışlardır.⁷ Bizans Dönemi'nde MS 5. ve 6. yüzyıllarda bir metropolis olan kent, üçüncü parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde, tiyatro açık hava kilisesine dönüştürülmüş, tapınakların üstüne büyük bir bazilika, şehrin kuzeydoğusuna büyük bir piskoposluk sarayı ve küçük büyük birçok kilise ve şapel yapılmıştır (Mansel 1964: 239; Eyice 1960: 53-60). MS 14. yüzyılda Perge ve Side önemini tamamen yitirmiş, Attaleia Pamphylia'nın metropoliti olmuştur.⁸

Res. 3: Kutsal Alan, B. Bazilika, (Side Belediyesi Arşivi 2006).

Roma Dönemi'nde "ibadet" bireysel ve açık alanlarda sürdürülen bir etkinlik, Hristiyanlıkta ise bir "cemaat" ritüelidir⁹. Bu yeni dinin, inananların topluluklar halinde ibadet edebilmeleri için kapalı ve geniş mekanlara gereksinim duyduğu anlaşılmaktadır¹⁰ (Mathews 1995: 93; Perkins 2003: 452; Krautheimer 1986: 54, 517). Hristiyanlığın ibadet mekânları, pagan tapınaklardan daha farklıdır ve yeni hukuki ve sosyal hayata uyarak tasarlanmıştır¹¹ (Perkins 2003: 447; Vitruvius, Kitap V, 97–101). Erken Hristiyanlık Dönemi'ne ait birçok belge bulunmasına karşın, bu döneme ait buluntular ve yapısal kalıntılar çok azdır¹² (Koch 2007: 2).

Bizans İmparatorluğu'nun kurucu imparatoru olan Constantinus, MS 4. yüzyıla kadar hızlı bir yayılış gösteren Hristiyan inancına yönelik yapılan baskı ve zulümleri MS 4. yüzyılın başlarında Milano Fermanı'yla durdurmuş, bu safhadan sonra ise, Hristiyanlık bir din olarak kabul görmüş ve baştan beri sürdürüldüğü gizli saklı yayılış daha fazla hız kazanmaya başlamıştır.

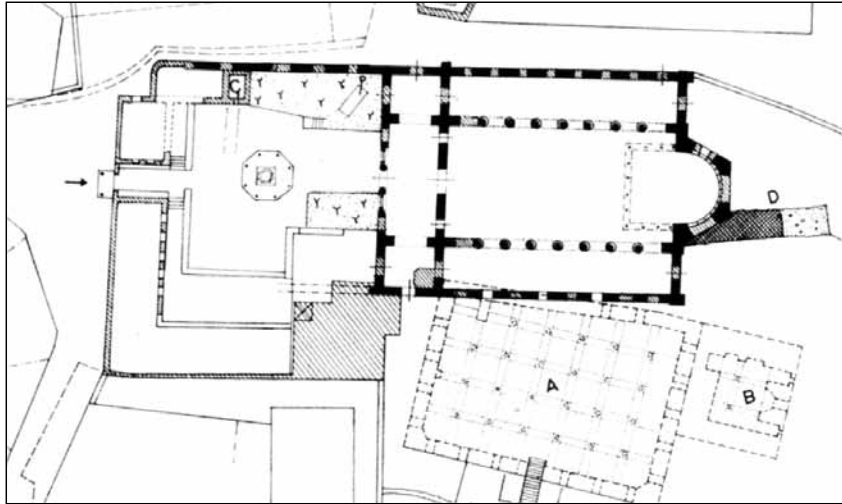
MS 4. yüzyıldan sonra başkent Constantinopolis'de, kiliselerin yapımıyla ve patrikliğinde kurulmasıyla birlikte kilise, kendi dini gücünü imparatorluk içinde oluşturmaya başlamıştır. Kiliselerin ülkenin her yanında inşa edilmesiyle, Constantinopolis'de, kiliseye ve ruhban sınıfına çeşitli ayrıcalıklar getirilerek Bizans kilisesinin yetki alanları da genişletilmiştir.¹³

451 yılında Khalkedon Konsili, Doğu'yu, Roma'nın yetkisinden çıkararak İstanbul Patriği'nin yetkisi altına sokmuştur. I. Constantinus ve kilise yetkilileri tarafından, başlangıçta kamusal işlevler için inşa edilmiş olan "bazilika"¹⁴ bu yeni dinsel işlev için seçilmiştir¹⁵ (Koch 2007: 39).

Bazilika MS 6. yüzyıldan itibaren, Doğu ve Batı'da yapılan ana bina tipi olmuştur; çeşitli tiplerde inşa edilmişler ve çeşitli işlevler barındırmışlardır.¹⁶

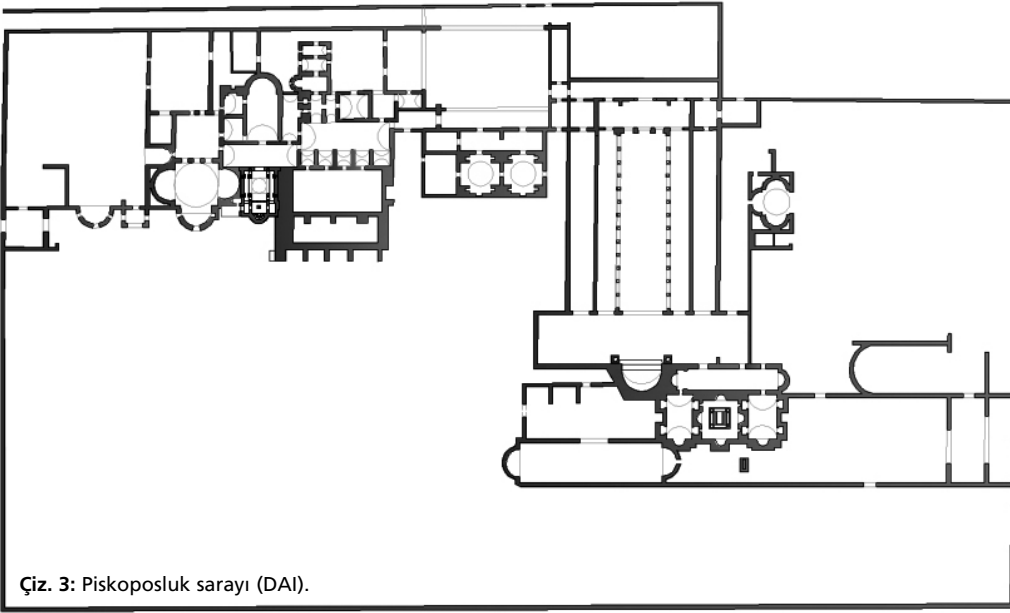
Dönemin dini gereksinimlerine karşılamak üzere geliştirilen bazilikalarla birlikte Pagan dönemin rotondaları ve merkezi planlı mozoleleri, Hristiyanlarca kullanılmaya başlanılmış, bu yapılar çeşitli eklerle Hristiyan inancının gereklerinin yerine getirilmesine uygun mekanlar haline dönüştürülmüşlerdir.¹⁷

Bu dönemdeki kiliselerin planları Büyük Constantinus bazilikalarından gelişerek, çoğunlukla sade olan üç nefli sistemde inşa edilmişlerdir. Constantinopolis bazilikalarında çoğunlukla, birbirinden az farklı kenar uzunluklarına sahip, kareye yakın

dikdörtgen plan tipleri uygulanmıştır. Bu tipin MS 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ve günümüze ulaşan tek örneği Iohannes Studios Kilisesi'dir (Çiz. 2).

Çiz. 2: İstanbul Studios Bazilikası planı (Krautheimer 1986).

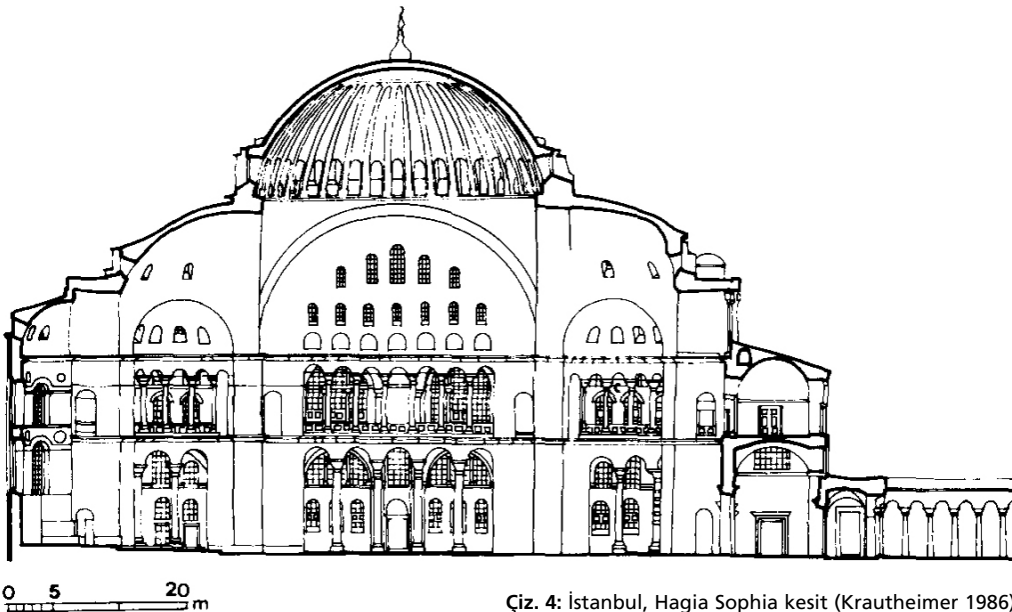

Çiz. 3: Piskoposluk sarayı (DAI).

Studios Bazilikası 3 nefli, naosu yaklaşık olarak 25 x 25 m ölçülerinde, basit bazilikal planlı bir yapıdır. Apsisi dışarıdan çokgen, içeriden dairesel planlı kilisenin, ana nefinden 7 çift sütunla ayrılan yan nefleri ve narteksinin üzerlerinde, yapıldığı dönemde, galeriler bulunduğu bilinmektedir. Mimari özellikleri bakımından büyük bazilikayla benzeyen yapıda, yine Side piskoposluk bazilikasında da olduğu gibi burada da Roma Dönemi yapı taşları ve sütunların üzerinde düz arşitravlar kullanılmıştır (Çiz. 3).

Merkezi plan şeması Hristiyan mimarisine uyarlanmış MS 5. ve 6. yüzyıllar boyunca, bazilikal plan ve merkezi bir ana mekanın birleştirilmesi düşüncesinin ürünü olan farklı örnekler tasarlanmıştır¹⁸ (Müller-Wiener 2002: 78).

Bu iki farklı planın birlikte uygulanmasına en iyi örnek MS 6. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen, Erken Hristiyanlık Dönemi'nin en önemli anıtı Hagia Sophia'dır¹⁹ (Strube 1996) (Çiz. 4).

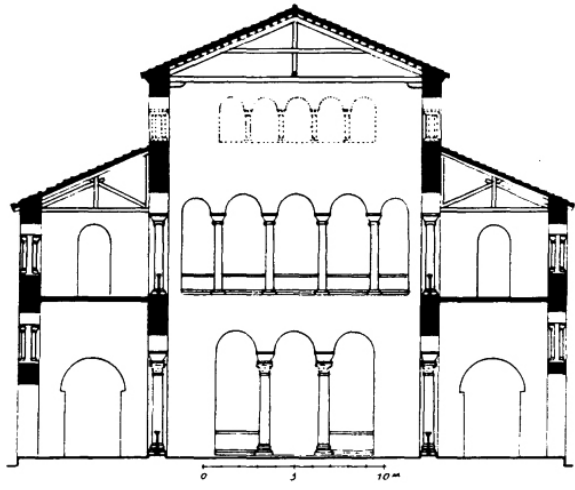
Çiz. 4: İstanbul, Hagia Sophia kesit (Krautheimer 1986).

Bu dönemde Pamphylia bölgesinde Hristiyanlığın giderek gelişmesi ve yayılması, dinsel yapılara olan ihtiyaçları artırmıştır. Bölgedeki ilk örneklerle ait dini bir yapı belgelenememişse de, bu yapıların daha çok küçük boyutlu sade bazilikal plan tipinde oldukları düşünülmektedir.

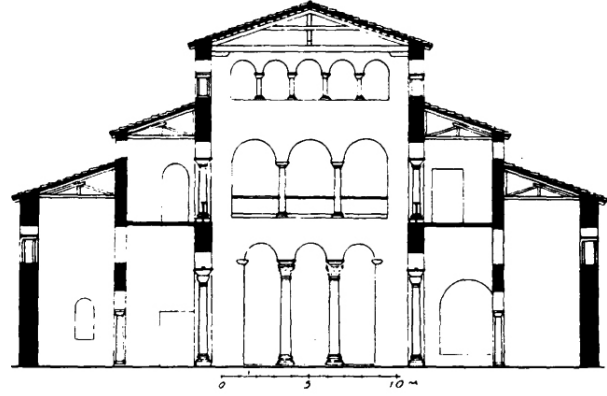
Side piskoposluk bazilikası gibi beş nefli bazilikal planlar, Erken Bizans Dönemi'nde anıt boyutundaki dinsel yapılarda kullanılmıştır²⁰ (Çiz. 5-6).

Erken Bizans Dönemi bazilikaları, yapının kent içindeki konumu gözetilmeksizin, nerede ise kendisi kadar büyük atriumu ile birlikte tasarlanmıştır. Atriumlarda çevre duvarıyla birlikte, gelen cemaatin korunması için etrafında sütunlu revaklar düşünülmüştür. Bu atriumlara en yakın örnekler olarak Side piskoposluk sarayı bazilikası, Perge A ve B bazilikaları, Constantinopolis'ten Hagios Studios, Hagia Sophia, Hagia Eirene gösterebilir. Side kutsal alandaki büyük bazilikanın atriumu yaklaşık 48 x 48 m'lik kare planıyla Hagia Sophia'dan daha büyüktür. Anadolu'da önemli anıtsal yapılarda büyük atriumlar tercih edilirken, Yunanistan ve Suriye'deki erken dönem örneklerinde daha çok bazilikaya anıtsal bir giriş yapılmıştır (Çiz. 7).

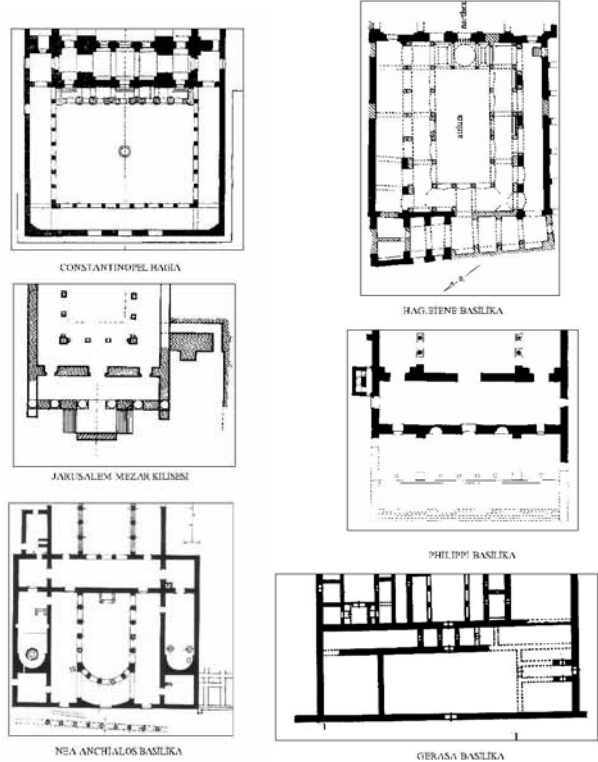
Erken Hristiyanlık bazilikaları transept, galeri, tepe penceresi (clerestory), yan odalar-pastophorion gibi farklılıkların ise liturjik seremoniden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bunun tam olarak gerçeği yansıtmadığı konusunda Mango, Matthews

Çiz. 5: Üç nefli bazilika, kesit (Orlandos 1968).

Çiz. 6: Beş nefli bazilika, kesit (Orlandos 1968).

Çiz. 7: Atrium bölümleri karşılaştırma.

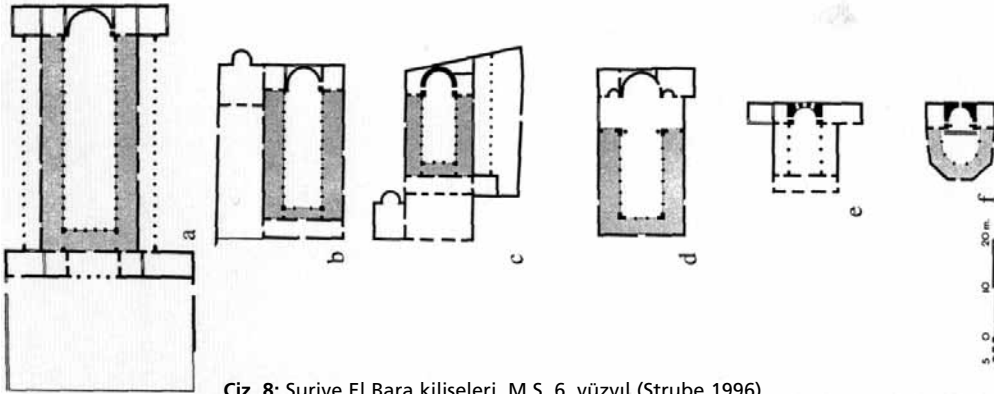
ve Krautheimer aynı görüşü paylaşırlar ve "form"un çoğunlukla liturjik işlevi yansıtmadığını belirtirler.

"Liturji" kelimesi, Hristiyan dini törenleri, ayinleri anlamına gelmektedir. Bizans tarihinde ise, liturji, özellikle eukharistik²¹ törene işaret eder. Hristiyanlığın ortaya çıkışından itibaren, liturjik öğeler, özellikle vaftiz ve eukharistik ayin Hristiyan ibadetine ana parçaları olmuşlardır. Liturjik törenler, şarap, ekmek, su, yağ, tuz, mum, tütsü, dini resim, heykel ya da çeşitli simgeler gibi objeler, altar, vaftiz kurnası gibi donanımlar, dini kostümler, kilise, vaftizhane gibi yapılar, kutsama, mesketme, şarkı söyleme, yeme, öpme, giyinme ya da soyunma, diz çökme gibi ayinle ilgili hareketleri içermektedir.²²

Pastophorion- diaknikhon- prothesis gibi isimlerle adlandırılan apsisin yanındaki mekanların, kesin olmamakla birlikte, rahiplerin hazırlanması, kutsal eşyaların saklanması, hazırlık odaları olarak işlevlendirildikleri düşünülmektedir (Christern 1986: 196; Asutay 1998: 7; Krautheimer 1986: 519; Mango 1975: 35).

Ancak kesin olmamakla birlikte bunların geçiş odası, dua odası, martyr şapeli, vaftiz odası gibi farklı kullanımları da barındırdıkları belirtilir (Çiz. 8) (Asutay 1998: 12). Daha çok erken Suriye ve Akdeniz Bölgesi'ndeki bazilikalarda görülen pastophorionlar şekil ve işlev değiştirerek özel şapel olarak geç dönemlere kadar kullanılmıştır.

Side büyük bazilikada da apsisin yanındaki mekanların bu gelenekten etkilenecek yapıldığı ve bunların arkaya açılan kapılarla buranın bir hazırlık ya da liturjik anlamda geçiş odası gibi düşünüldüğü söylenebilir. Side ve Perge'deki aynı dönem örneklerinde geçiş, kapı yerine sadece bazılarında pencereler konmuştur (Çiz. 9). Erken Bizans Dönemi Suriye bazilikalarında tam kesin olmamakla birlikte benzer geçişler bırakılmıştır.

Çiz. 8: Suriye El Bara kiliseleri, M.S. 6. yüzyıl (Strube 1996).

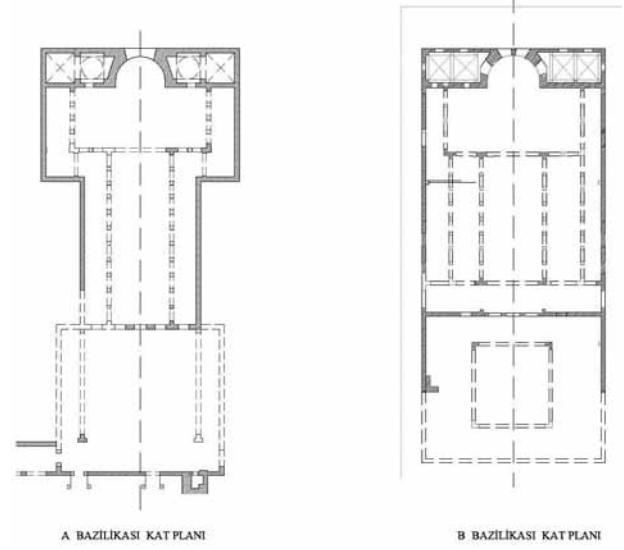
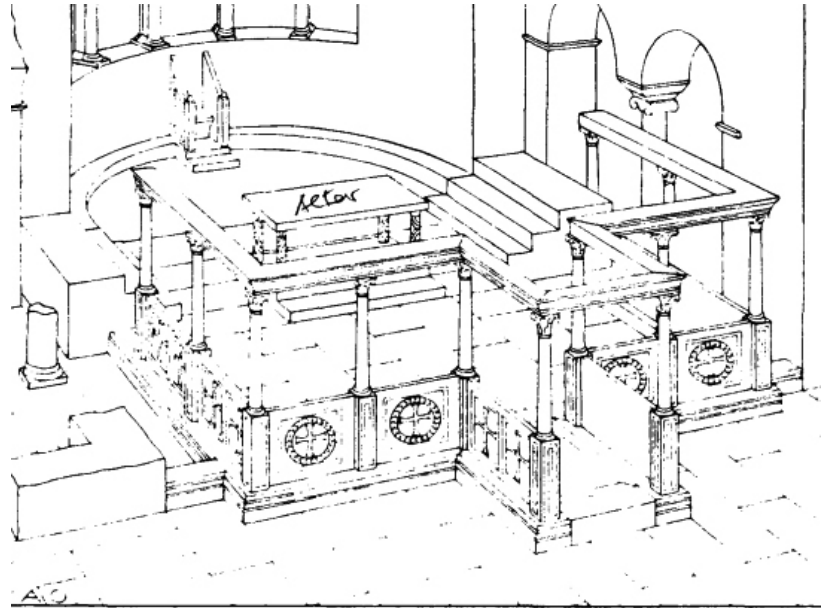
Kilise yapılarındaki mimari bileşenler ve işlevsel öğeler, bölgelere göre farklılık gösterse de en temel öğeler vurgulanmaya çalışılmıştır. Hristiyan ibadetine çekirdeğini oluşturduğu belirtilen eukharist törenin odak noktası, bemada yer alan sunak, yani altardır (çiz. 10).

Ayin ana malzemeleri ekmek ve şarap, altar üzerinde takdis edilir. İlk altarlardan (*mensae*) ahşap ve portatif oldukları tahmin edilmektedir. MS 4. yüzyıldan itibaren, altarlardan kilise içindeki yerleri sabitleşmiş, yapı malzemeleri ise "taş" olarak değişmiştir.

Erken dönem altarlardan kutu gibi prizmatik geometrilere sahiplerdir. Bazılarında, Studios Bazilikası gibi, altında krypt denilen kutsal mezar vardır (Çiz. 11). Kimi

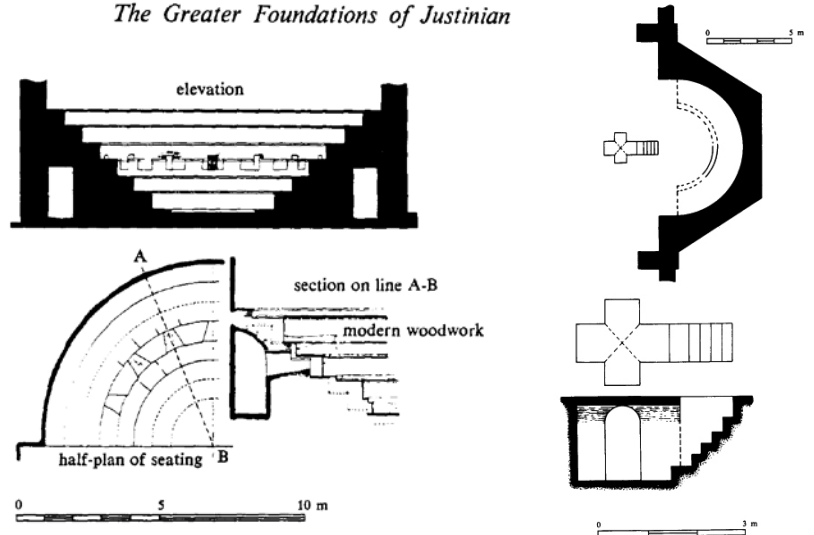
örnekler, Hagia Sophia’da olduğu gibi, bema döşemesinden yükseltilmiş bir platform üzerine yerleştirilmişlerdir. Altarın yanında, rahiplerin ayinin bir parçası olan kutsal yıkama işlemini yapabilecekleri *thalassa* denen küçük havuzlar bulunurdu. Bu havuzlar aynı zamanda bazı durumlarda vaftiz havuzu olarak kullanılmaktaydı. Martyrion’daki kuzeybatıdaki nişin içerisindeki çeşmenin böyle bir amaç için yapıldığı tartışılabilir.

Çiz. 9: Perge A ve B bazilikalarının planları (Kaderli).

Çiz. 10: Bazilika Bema (Orlandos 1968).

The Greater Foundations of Justinian

Çiz. 11: İstanbul, Studios, apsis, (Mathews 1995).

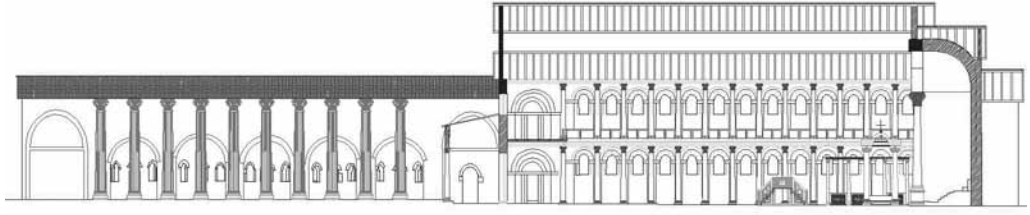
Büyük bazilikanın apsisin önünde bemanın ortasında yer alan altanın sadece ön iki sütun kaideleri *in situ* korunmuştur (Res. 4, Çiz. 12-13); diğer iki kaide sonradan yapılan küçük bazilikanın apsisinin altına geldiği için gözükmemektedir (Res. 5). Kalıntı iki kaidenin açıklıkları ve çaplarına bakarak çok yüksek olmayan dört sütun üzerine yükselen çatı ile taçlandırılan bir altar olmalıdır.

Res. 4: Büyük bazilika, apsis, bema (Kaderli 2005).

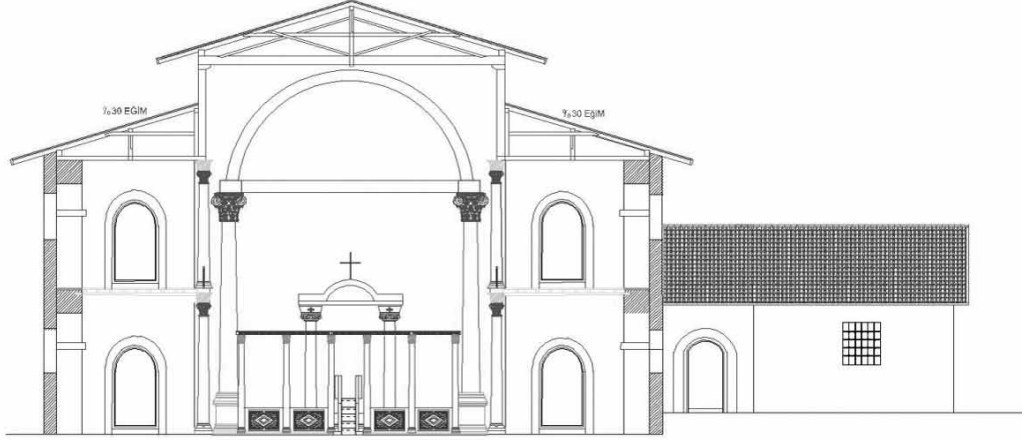

Res. 5: Büyük bazilika, apsis (Side Belediyesi 2006).

5-5 KESİTİ

Çizim 12: Büyük bazilika (Kaderli).

J - J KESİT GÖRÜNÜŞ
ÖNERİ-1

Çiz. 13: Büyük bazilika (Kaderli).

Altarı içine alan bema, Bizans kiliselerinde, naosun doğusunda, apsis önünde yer alan bölümdür. Erken örneklerde bema, çoğunlukla templon ile ana neften ayrılır. Bu bölüm sadece ayini yürüten dini kişilerin girebildiği “kutsal” bir alandır. Din adamı bu bölümde, sunak arkasında yer alarak, kurtarıcının geleceği doğu yönüne yönelir.

Büyük bazilikanın beması, orta nefte stylobatlardan ayrı, apsisin iki yanında yer alan anıtsal kemeri taşıyan sütun kaidelerinin hemen bitiminden başlayarak ikisi yandan ve biri orta akstan olmak üzere üç girişi olan dikdörtgen bir kutsal alan oluşturur. Bemanın sadece alt basamakları günümüze ulaşmıştır. Basamaklarının profillerinin bir kısmının zeminin altında kalmasından dolayı bu bemayı oluşturan mimari elemanlarının da başka bir yapıdan getirilerek ikinci kullanımı olduğu, bemayı çevreleyen korkuluk ve sütunların-dikmelerin oturma izleri görülmektedir.

Büyük bazilikanın güneyinde yapılan temizlik çalışmaları sırasında ele geçen bazı korkuluk ve destek parçaları bemaya ait olabilir.

Daha önce Mansel tarafından yapılan araştırmalar da ele geçen ve bugün müzenin bahçesinde bulunan çiçek motifli friz parçasının ya da 2005 temizlik çalışmaları sırasında nişlerin içinden çıkan haçlı bir arşitrav parçasının, büyük bazilika ya da küçük bazilikanın bemasının templonuna ait olabileceği düşünülmektedir.

Bema ve altların gerisinde yer alan yarım daire planlı apsis, bazı yapılarda *synthronon* diye adlandırılan oturma yerlerine sahiptir.

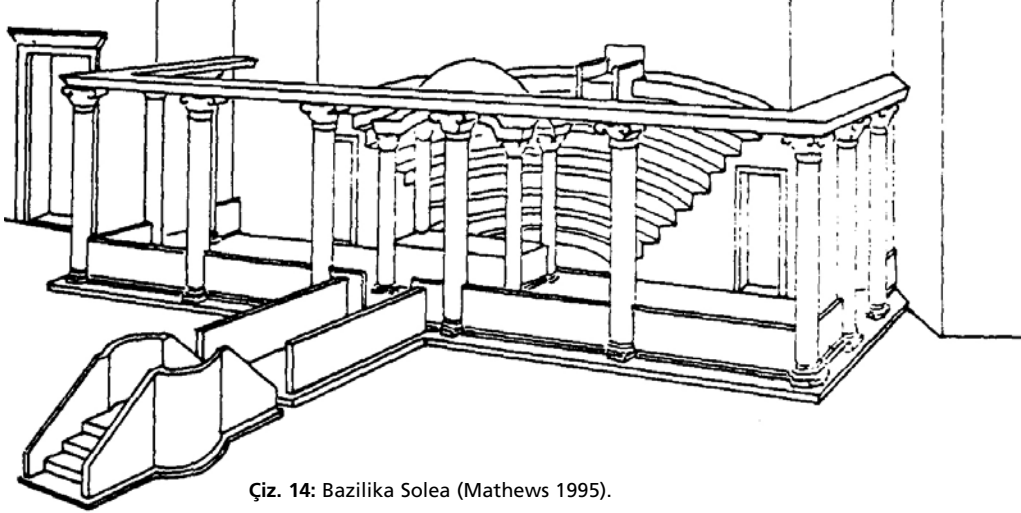
MS 5. yüzyılın ortalarında, alçak bir parapet şeklinde olan templon sonraki dönemlerde daha yüksek bir yapı kazanmıştır. Bu yapı, stylobat üzerinde, yaklaşık bel

hizasına kadar yükselen payeler, bunlar arasına konmuş plaklar ve üzerlerine yerleştirilmiş sütunlar ile sütunların üzerinde yer alan arşitrav bloklarından oluşmaktadır.

Templon ile batı duvarı arasında, nef kısmında konumlandırılan ambon çoğunlukla 4, 6 ya da 8 sütun üzerinde duran bir platformdur. İlk olarak MS 4. yüzyılın ikinci yarısında gözlenmeye başlanan amboların günümüze ulaşan örnekleri çoğunlukla MS 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenmektedir. Solea boyunca (templon ile ambonu birleştiren geçit çizgisi) düzenlenen geçit, ayinin klasik bölümlerinden olduğu için, liturjik olarak ambon, bema ile birlikte, kilisenin en önemli iki odak noktalarından biri olmuştur (Çiz. 14).

Bugün küçük bazilikanın içinde spiral bezemeli dört büyük parçaya ayrılmış ve bir ambona ait olduğu düşünülen bir mimari eleman bulunmaktadır. Bu parçalar Hagia Sophia örneğinde olduğu gibi iki taraftan merdivenler ile çıkışlı, yüksek bir ambona ait olmalıdır (Res. 17).

Bu örneklerin yanında İstanbul (Res. 7), Antalya (Res. 6) ve Tekirdağ Arkeoloji Müzelerinde sergilenen erken dönem ambon, tek ya da çift çıkışlı farklı formlarda olabilmektedir. 1960'larda bu alanda Mansel tarafından yapılan araştırmalarda

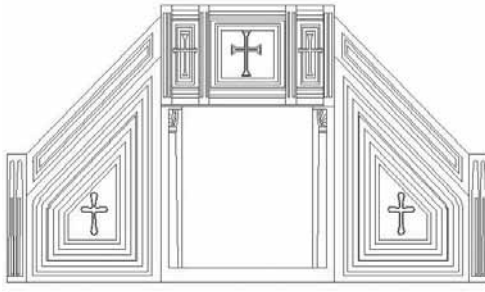

Çiz. 14: Bazilika Solea (Mathews 1995).

Res. 7: İstanbul Arkeoloji Müzeleri, ambon (Kaderli 2008).

Res. 6: Antalya Müzesi, ambon (Kaderli 2008).

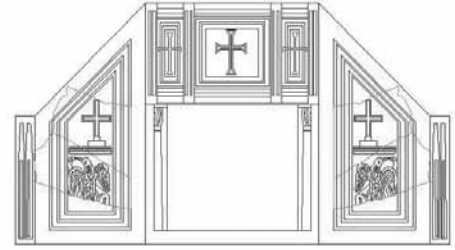
HAGIA SOPHIA AMBON 6.YY

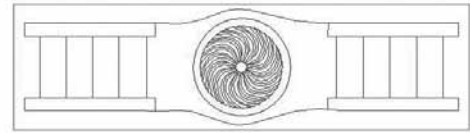
İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZESİ (BİZANS BÖLÜMÜ)

ŞİDE KÜÇÜK BAZİLİKA İÇİNDE AMBON

ŞİDE KÜÇÜK BAZİLİKA İÇİNDE AMBON GÖRÜNÜŞÜ ÖNERİ.

ŞİDE KÜÇÜK BAZİLİKA AMBON PLANI

Res. 8: Ambon (Kaderli)

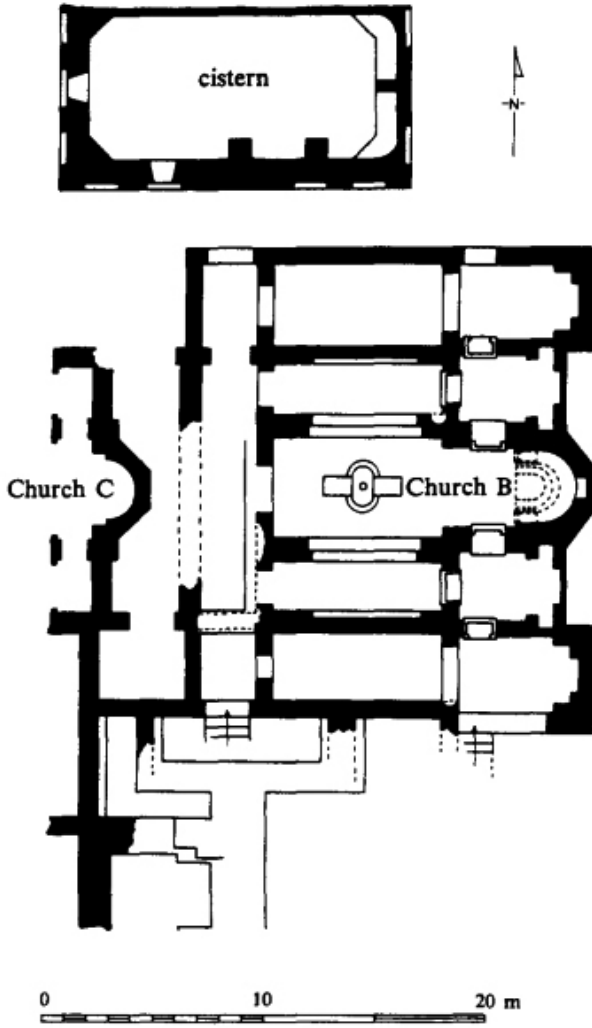
buluntu yeri tam kesin olmamakla birlikte birkaç parça halinde bir ambona ait olduğu düşünülen korkuluk destek elemanları bulunmuş ve müzeye teslim edilmiştir. Erken Bizans Dönemi mimari özellikleri gösteren çift başlı kartal, örgülü haç motifi, düğümlü desenli destek parçasının hepsinin bir ambona ait olduğunu söylemek yanlış olabilir (Res. 17).

Erken Hıristiyanlık kiliselerinde kutsal bema, ambon, prothesis odaları dışındaki alanların kimler tarafından kullanıldığı tam açık değildir. Kathakumenler, yeni vaf-tiz olanlar, erkekler ve kadınlar, halk ve aristokratların yerleri belirsizdir. Bunların bölgelere göre değiştiği, Yunanistan ve Suriye’de farklı olduğu, güney kıyı-ların ise her iki yönden de etkilendiği bilinmek-tedir.

Yunanistan’daki bazilika-larda orta nefin parapet-lerle ayrıldığı (Res. 9) ve orta kısmın dinsel tören-ler ve rahipler için ayrıl-dığı düşünülmektedir. Bu gelenekte, Erken Bizans

Res. 9: Selanik, Hagios Demetrios (Kaderli 2008).

Çiz. 15: İstanbul, Beyazıt Bazilikası (Mathews 1995).

Dönemi'nden başkentte yalnızca Beyazıt Bazilikası görülmektedir (Çiz. 15).

Erken dönem bazilikalarının büyük bir kısmında, Side büyük bazilikada da görüldüğü gibi, ikinci bir 'U' şeklinde galeri katı bulunmaktadır. Bu galerilerin kathedra-kumenler ya da kadınlar için olduğu, kilisede ayinin bir kısmına katılabildikleri ve daha sonra diğerlerini rahatsız etmeden ayrı merdivenle dışarı çıktıkları belirtilmektedir (Mathews 1995: 108). Bu merdiven çözümüne en iyi örnek, Yunanistan Philippi Bazilikası, Nea Anchialos Bazilikası'dır.

Side büyük bazilikada üst galeri katına nasıl ulaşıldığı saptanamamıştır (Res. 10). Üst galerilere narteks yan mekanlardan çıkıldığı, en azından oradan da bir bağlantının olması gerektiği düşünülmektedir (res. 11).

Res. 10: Bazilika, narteks (Kaderli 2008).

Res. 11: Büyük bazilika, narteks kuzey yan mekan (Kaderli 2006).

Narteks yan mekanlarda iç yüzeylerinde ve dış duvarlarında bir merdivene ait bir iz görülememiştir. Bunun ahşap konstrüksiyonlu bir merdiven olabileceği ya da sadece nerede ise tümüyle duvarları yok olmuş güney yan mekandan bir çıkış planlanmış olabileceği varsayımını da dikkate almak gerekir.

Büyük bazilikanın tasarımında tapınakların planları ve malzemeleri etkili olmuş, büyüklüğünü belirlemiştir. Tapınakların sütun aksları atriumun planlamasında dikkate alınarak, kuzey sütunları kuzey ve güney revaklara, Athena tapınağının batı sütun dizisi ise olasılıkla revaksız dahil edilmiştir. Tapınakların kuzey sütun aksları duvar aksları olarak devam ettirilerek bazilikanın genişliği, Erken Bizans tipik 1/2 plan oranından bazilikanın uzunluğu belirlemiş, aynı oran orta ve yan nefler için de alınmıştır. Bazilikanın uzunluğu havarileri temsilen 12 sütunla bölünmüştür.

Büyük bazilikanın bu genel planlama kriterleri ile birlikte doğu ve güney bölümünün de ilk planlama sürecinde, bitirilmemiş duvar köşelerinden ve duvarlardan anlaşıldığı üzere, belli bir aşamaya kadar ilk tasarımın uygulandığı ya da bitirilip tekrar bugün gördüğümüz plana dönüldüğü görülmektedir. İlk yapım döneminden hemen sonra dış beden duvarlarında yer alan nişlerin bir kısmında, dönemin geleneğine uyarak, döşeme altlarına freskler ile bezeli mezarlar yapıldığı ve bazilikanın aynı zamanda bir “mezar kilisesi”ne dönüştürüldüğü, atriumun kuzeyindeki ek yapıların ve martyrion’un eklenmesiyle birlikte bir yapı topluluğu oluşturulduğu görülmektedir. Plan ve boyut oranlarına bakarak büyük bazilikanın Erken Bizans Dönemi mimari özellikleri taşıdığı ve daha çok Doğu Suriye’deki aynı dönem bazilikalara yakın olduğu anlaşılmaktadır.

NOTLAR

1. 1947 yılında, İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümü başkanı Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel başkanlığında başlayan çalışmalardan sonra 1948 yılında tiyatroyu örten çalılıklar temizlenmiş, mimarisi, heykelleri ve yazıtlarıyla yayımlanmıştır. 1955-1965 yılları arasında Türk Tarih Kurumu adına Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel Side'de kazılara devam etmiş (Res. 1.9., 1.11.), aralarında tapınaklar ve bazilikanın da bulunduğu birçok yapıda çalışmalar yapmış, bu çalışmalar Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından Side Bizans yapıları olarak yayımlanmıştır.
2. Lanckoronski 1882'de Anadolu'da başladığı araştırma gezisinde, 1885'te Pamphylia bölgesine girmiş ve hastalıklara rağmen çalışmayı sürdürmüştür. Side'de anıtsal çeşme dışında tiyatro ve arkasındaki latrinayı ele almış ve belgelemiştir.
3. Francis Beaufort, Frederiksteen firkateynine 1810'da komutan olarak atandı ve bu kıyılarının haritasını çizmek, portularını yapmakla görevlendirildi. Beaufort'un Akdeniz kıyılarında almış olduğu notlar, daha sonra Karamania başlıklı kitabında yayımlandı. Denizci, hidrografi bilimini ilgilendiren çalışmalarının yanı sıra, büyük bir dikkatle arkeolojik kalıntıları, eski yazıtları da not ediyor, bunların resimlerini ve planlarını çiziyor, kopyalarını alıyordu. Karamania başlığı altında güney kıyılarına ilişkin gezi kitabını da 1817'de yayımladı, ikinci baskı 1818'de yapıldı.
4. Martyrion, kilise ya da bazilikalarda, aziz, kutsal olarak ilan edilen burada yaşamış olan din adamlarıyla ilgili, sembolik olarak onlardan birer parça (kemikleri, kullandıkları eşya ya da nesnelerden bir bölüm) saklanılan bir nevi anıt mezar.
5. MÖ140'da Side'de en az iki Yahudi cemaatinin olduğu belirtilmektedir.
6. Ankara'da MS 314'te toplanan Sinod'da adı geçer.
7. Side, Ephesos'ta MS 413 ve Chalkedon MS 451'de toplanan konsüllerde Perge'den önce sıralamaya alınmıştır. Bu dönemde büyük bir olasılıkla şehir oldukça büyük, zengin ve Pamphylia eyaletinin baş metropoliti idi. Constantinopolis'de MS 536 ve 553'de yapılan konsül toplantılarında ise Perge üst sırada yer almıştır. Bu çekişme uzun süre devam etmiş ve tek eyalet olan Pamphylia'da iki ayrı metropolit olmuştur. Perge'nin öncülüğü MS 7. yüzyıla kadar devam etmiştir. Natitiae Episcopatum da bundan sonra hep Side'den sonra gelmiştir. MS 12. yüzyıla kadar Pamphylia, Pamphylia I ve II diye iki ayrı kilise eyaletine ayrılmıştır. Pamphylia I'in metropolisi Side'dir. Side'ye Aspendos, Dalisandos, Etenna, Isba, Korakesion, Karallia, Kasai, Kolybrassos, Kotenna, Lyrbe, Manaua, Mylome, Orymna, Seleukeia, Selge, Sena, Syedra, Uamanada bağlıdır.
8. Side'nin 18. yüzyıldaki yıkıcı deprem sonrası bir daha kendini toparlayamayıp, MS 9. ve 10. yüzyıl Arap akınları sonunda kentin terk edildiği görüşü hâkimse de, son araştırmalar ve yazılı belgelere göre daha sonra ufak da olsa bir toplulukla yaşamını devam ettirmiştir. Side'nin Hristiyan cemaatinin varlığı az da olsa MS 14. yüzyıla kadar uzandığı düşünülmektedir.
9. Bireyler tapınaklara giderek, sunularını, adaklarını sunarlardı. Hristiyanlar ise toplu halde dua eder, ayinler yapar, birlikte ortak bir yemeği paylaşırlar.
10. MÖ. 1. ve 2. yüzyıl içinde bazilikalar belirli, kesin bir mimari formasyon oluşturmamış, çoğunlukla dini olmayan işlevler yüklenmiştir.
11. Bazilikalar, 4. yüzyıl başında kilise binalarına dönüştürülmelerinden en az 5 yüzyıl önce kullanılmaya başlanmışlardır. Kayıtlarda rastlanan ilk bazilika MÖ 184 yılında Cato tarafından inşa edilmiş geniş, kamuya açık bir toplantı salonudur.
12. Buna benzer şekilde Roma'da da kilise olarak kullanılmak için değiştirilmiş konut kalıntılarına rastlanılmıştır; ancak bu kalıntılar, üzerlerine inşa edilen sonraki dönem yapıları ile iç içe geçtikleri için, bugüne kadar detaylı bir çalışma yürütülememiştir. Döneme ait en iyi korunmuş örnek, Suriye'de, İskender'in ordusu tarafından kurulan Dura Europos'da, ortaya çıkartılan bir ev-kiliseye ait kalıntılardır. Büyük olasılıkla MS 230 sıralarında bir konut olarak inşa edildiği düşünülen yapı daha sonra bir toplantı mekanı ve vaftizhane barındıracak şekilde düzenlenmiştir.

13. İlk kiliselerde toplanan Hristiyan cemaatini gönüllü bir idareci, yani piskopos yönetmektedir. Sonraları Roma'nın ilk piskoposunun, yetkisini Hz. İsa'dan aldığına inanıldığı için, Roma piskoposu diğerlerine göre üstünlük kazanmıştır.

14. Bazilika sözcüğü, Yunanca basilike stoa ve "krali salon" kelimelerinden, Latince *Basilica* kelimesinden türetilmiş ve genellikle çok nefli, dikdörtgen planlı toplantı mekanlarını ifade etmek için kullanılmıştır.

15. Bu kiliselerden ilki, Roma'da, MS 314 ile MS 319-320 yılları arasında inşa edilen St. Joan, Lateran Kilisesi'dir. Lateran Bazilikası'nın plan düzeni, bazı küçük değişikliklerle, kilise mimarisi için günümüze kadar ulaşan tipik bir çözüm olmuştur. Klasik Hristiyan bazilikası, Lateran'da olduğu gibi, merkezde uzun eksen üzerinde yer alan dikdörtgen bir ana nef ve bu ana nefin her iki yanında, sütunlar ile ayrılan, tek ya da çift, yan neflerden oluşmaktadır. Lateran'a giriş, bir portiko ya da propylon ile değil, doğrudan mekana açılan kapılarla sağlanmıştır. Sonraki örneklerde neflerin önüne, bir giriş holü narteks yerleştirilmiş ve narteks önlerine, hazırlık, toplanma mekanı niteliğindeki ön avluların, atriumun inşa edilmesiyle gelişimini tamamlamıştır.

16. Konstantin dönemine ait çok fazla dini yapı ele geçmese de birkaç örnek sayılabilir. Roma'daki Salvator Kilisesi 313 yılında yaptırılmıştır. "Basilica Constantiniana" bugünkü S. Giovanni in Laterona, sadece kaynaklarda adı geçen Tyros Kilisesi, Roma'daki büyük beş nefli Petrus kilisesinin yapımına 319 yılında başlanmıştır. Constantinus, Roma Via Ostiense'de Aziz Paulus için de bir kilise yaptırmıştır.

Constantinopolis'in imparatorluğun başkenti olmasıyla birlikte, Konstantin burada da birçok kilise yaptırmıştır. Ancak bu yapılardan günümüze ulaşan yoktur. Hagia Sophia'nın yerinde Konstantin'in yaptırdığı "Megela Ekklesia" adındaki saray kilisenin varlığı bilinmektedir.

17. İmparator Justinianos dönemi öncesinde, İstanbul'da yaptırılan beş bazilika hakkında bilgimiz vardır; Studios Bazilikası, Hagia Sophia ve Hagia Eirene Kiliselerinin ilk yapıları, Petros-Paulos Bazilikası ve Bayezid A Bazilikası. Santa Costanza ve Lateran Vaftizhanesi'nin verilebileceği merkezi planlı vaftizhaneler, heroize etme olgusunu yaşatıldığı martyronlar, bu dönüşüm sonucu kullanılmaya başlanmışlardır.

18. MS 5. yüzyıl Hagia Sophia'sının da benzer oranlara sahip olduğuna dair arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Acem Ağa Mescidi; Hagia Eirene, 112-113; İmrahor Camii 147; Kalenderhane Cami, 154; Hagios Polyuktos, 192.

19. Constantinopolis'de diğer erken örnekler, MS 532 yılında yapımına başlanan St. Irene, St. Polyeuktos ve St. Sergius ve Bacchus MS 536 kiliseleridir. Ancak en gelişmiş örneğinin inşasına MS 527 yılında başlanmış olan kubbeli bazilikaların öncül nitelikteki daha sade örnekleri, Constantinopolis dışında, özellikle Güney Anadolu'da, Kilikia ve Suriye'dedir.

20. Bir tören kilisesi olan St. Peters Bazilikası MS 319/322, atriumun yapıya sonradan eklenmiş olma olasılığında dahi, bu yapısal öğeyi barındıran ilk örnektir. Lateran, St. Peters Bazilikaları ve Doğu Kutsal Gömüt Kiliseleri gibi büyük anı kiliselerinde kullanılan beş nefli sistemin bilinen en geç örneği, Selanik'te bulunan St. Demetrios Kilisesi'dir. MS 5. yüzyılın ortası, 5. yüzyılda bazilika, doğuda ve batıda, "kilise"ye ait, özel ve belirli bir biçim olarak yaygınlaşmıştır.

21. Eukharistik törenin özünü, Hz. İsa'nın son akşam yemeğinin sembolik olarak canlandırılması, anılması oluşturur. İncil inananlara, Hz. İsa'nın fedakârlığı, kendini adaması üzerine kurulu bir ibadet modeli sunar.

22. Din adamı, ekmek ve şarabı takdis ederek lokma ve yudumları cemaate dağıtır, cemaat bu şekilde ayine katılmış olur ve tanrıya sunulan kurbanla özdeşleşir. 4. yüzyıldan itibaren, İncil ve liturjinin yorumlanmasında tipolojik ve alegorik metotlar yaygınlaşmış, sembolik anlatımlarda farklılaşma başlamıştır. Daha sonra, bu farklılaşmaların dizginlenmesi için belli kentlerde çalışmalar yapılmış, yazılı liturjiler oluşturulmuştur. Ancak bu farklılaşmalar sadece bölgesel olarak kalmamış, Hz. İsa ile ilgili inanç ayrılıkları da ortaya çıkınca ciddi tartışmalar başlamış ve bu süreç mezhep ayrılıklarına kadar varmıştır.

KAYNAKÇA

- Asutay, N. 1998. *Byzantinische Apsisnebenraume*. VCG., Weimar.
- Bean, E. G. 1999. *Eskiçağda Güney Kıyılar*. (çev. İ. Delemen ve S. Çokay), Arion, İstanbul.
- Bosch, E. C. 1957. *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler*. Antalya Bölgesinde Araştırmalar No. 1, V. Seri, No.17, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Christen, J. 1986. *Die Gerichtsbasilika beim Forum von Tipasa, Funktion und die Frage nach den Vorbildern für den Basilikalen Kirchenbau*. Studien zur Spatantiken und Byzantinischen Kunst Teil 1, Dr. Rudolf Halbelt GMBH, Bonn.
- Eyice, S. 1952. *Side Şehrinin Erken Hristiyan ve Bizans Devirlerine ait Mimari Eserleri Hakkında bir Tetkik Denemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Eyice, S. 1960. "Side'nin Bizans devrine ait binalarının Sanat Tarihi bakımından değerleri", *Türk Tarih Kongresi V*: 53-60.
- Hild, F. ve H. Hellenkemper 2004a. *Lykien Und Pamphylien, Tabula Imperii Byzantini 8*, Teil 1. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Hild, F. ve H. Hellenkemper 2004b. *Tabula Imperii Byzantini 8, Lykien Und Pamphylien*, Teil 2. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Hild, F. ve H. Hellenkemper 2004c. *Lykien Und Pamphylien, Tabula Imperii Byzantini 8*, Teil 3. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Krautheimer, R. 1986. *Early Christian and Byzantine Architecture*. Yale University Press, London.
- Koch, G. 2007. *Türkiye'deki Erken Hristiyanlık Dönemi Önemli Merkezleri İle Birlikte, Erken Hristiyan Sanatı*. (çev. A. Aydın), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Lanckoronski K. G. 1890. *Staedte Pamphyliens und Pisidiens*, Band I. Pamphylien, Wien.
- Mango, C. 1975. *Byzantinische Architektur*. Besler/Elacta, Stuttgart.
- Mansel, A. M. 1958. "1946-1955 Yıllarında Pamphylia'da yapılan Kazılar ve Araştırmalar", *Belleten XXII/86*: 211-240.
- Mansel, A. M. 1952-1966. "Side Kazısı 1951" - "Side kazısı 1965", *Belleten XVI-XXX/63*: 119.
- Mansel, A. M. 1964. "Restaurationen und Umaenderungen des Theaters von Side in Byzantinischer Zeit", *Actes Du XII Cong. Byzantines*.
- Mansel, A. M. 1978. "Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları", *Antalya Bölgesi Araştırmaları Sa. 10*. Türk Tarih Kurumu Yayınları V. Seri-Sa. 33, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mathews, T. F. 1995. *Art and Architecture in Byzantium and Armenia*. Hamshier, Variorum.
- Müller-Wiener, W. 2002. *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. (çev. Ü. Sayın), YKY, İstanbul.
- Perkins, W. J. B. 2003. *Roman Architecture*. Miano, Electa Architecture, Phaidon Press, London.
- Rott, H. 1908. *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig.
- Schultze, V. 1926. *Altchristliche Stadte II. Kleinasien*. Gütersloh.
- Strube, C. 1996. *Die 'Toten Stadte'*. Verlag Philipp Von Zabern, Mainz am Rhein.
- Orlandos, A. K. 1968. *Les Matériaux De Construction, Et La Technique Architecturale Des Anciens*. Seconde Partie, Paris.
- Vitruvius, 1993. *Mimarlık Üzerine On Kitap*. (çev. Dr. S. Güven), Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, MAYA Matbacılık, İstanbul.